अथ परिभाषाप्रकरणम्

अनियमे नियमकारिणी परिभाषा अर्थात् यत्र विधेर्विधानस्य न कश्चन नियमः तत्र या नियमयति सा परिभाषा। यथा **इको यणचि** इत्यादि विधिसूत्रेण अचि परे इकः स्थाने विधीयमानो यण व्यवहितस्य, अव्यवहितस्य, उभयोः स्थाने वा कुत्र भवेदिति न नियमः, तत्र **तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य** इति परिभाषा सूत्रं नियमयति अव्यवहितस्य इकः स्थान एव यण् स्याद् अचि परे। एवमेवान्यत्रापि परिभाषया नियमः क्रियते। इयं परिभाषा द्विविधा-सूत्ररूपेण पठिता परिभाषा, परिभाषानाम्ना पठिता लोकन्यायसिद्धा, वाचनिकी ज्ञापकसिद्धा च।

सूत्ररूपेण पठिता परिभाषा अर्थात् **परिभाषासूत्रं** यद् वर्तते तस्य निरुपणमस्मिन् प्रकरणे क्रियते तस्मात् अस्य प्रकरणस्य नाम **परिभाषा प्रकरणम्** इति।

परिभाषासूत्रं नाम **स्ववाक्यार्थबोधशून्यत्वे सति विध्यादिसूत्रैकवाक्यतयार्थ**बोधकत्वम्। अर्थात् **इको यणचि** इत्यादि विध्यादिसूत्रार्थेण सह सम्मिल्य तस्यार्थबोधं पूरयति। एवमेतादृशानां सूत्राणां निर्वचनमत्र प्रारभते। तद्यथा-

इको गुणवृद्धी १.१.३ गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र ''इकः'' इति षष्ठ्यन्तं पदम् उपतिष्ठते।

संस्कृतव्याख्या- परिभाषासूत्रमिदम्। अत्र पदद्वयम्। इक इति षष्ठ्यन्तस्यानुकृतस्य शब्दस्य लुप्तप्रथमान्तैकवचनान्तं पदम्, गुणश्च वृद्धिश्च तयोरितरेतरयोगद्वन्द्वसमासघटितम् गुणवृद्धी इति प्रथमान्तं पदम्। अत्र **वृद्धिरादैच्** इति सूत्रात् वृद्धिरिति पदम्, अदेङ् गुण इति सूत्रात् गुण इति पदञ्चानुवर्तते। पूर्वसूत्राद् गुणवृद्धीरित्यनयोः पदयोः अनुवृत्तिसत्वे तल्लाभेऽस्मिन् सूत्रे गुणवृद्धी इत्यस्य ग्रहणेन अस्य सूत्रस्यार्थो भवति यत् गुणशब्दमुच्चार्य, वृद्धिशब्दमुच्चार्य यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र ''इकः'' इति षष्ठ्यन्तं पदम् उपतिष्ठते।

अत्रेदं तात्पर्यं येन सूत्रेण गुणः स्यात्, वृद्धिः स्यात् इत्येवं प्रकारेण गुणविधानं, वृद्धिविधानं तत्रैव इकः स्थाने आदेश, **यत्र च स्थानिनां निर्देशः** स्यात् तत्र नेदं सूत्रं प्रवर्तते। यथा- **मिदेर्गुणः, मृजेवृद्धिः** इत्यादौ गुणपदम् वृद्धिपदञ्च साक्षात् उच्चार्य गुणवृद्ध्योर्विधानम्। अत एतादृशस्थले अनेन परिभाषासूत्रेण इकः स्थाने एवादेशो भवति न तु दिव औत् इत्यादिस्थलेषु यतोहि अत्र अकारविधानम् औकारविधानञ्च। अनयोः गुणवृद्धिवाचकत्वेऽपि साक्षात् गुण वृद्धि इति पदम् उच्चार्य न विधानं वर्तते। एवमेवान्यत्रापि बोध्यमिति।

अचश्च १.२.२८ ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्विधीयते तत्र अचः इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते।

संस्कृतव्याख्या- इदमपि परिभाषासूत्रम्। अत्र पदद्वयम्। अच इति षष्ठ्यन्तस्यानुकरणस्य लुप्तप्रथमान्तं पदम्, च इत्यव्ययम्। अत्र **ऊकालोऽच् ह्रस्वदीर्घ प्लुतः** इति सूत्रात् अच् इत्यस्य ह्रस्वदीर्घप्लुतः इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति।

तस्य तृतीयान्तत्वेन वचनविपरिणामः क्रियते। एतेन यत्र ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दानाम् उच्चारणं कृत्वा यथाक्रमं ह्रस्वदीर्घप्लुतादिकार्यं विधीयते तत्र अचः इत्यस्य षष्ठ्यन्तस्य पदस्य उपस्थितिर्भवति। अर्थात् अचः स्थाने आदेशो भवतीति। तद्यथा- **ह्रस्वो नपुंसके प्रादिकस्य, अकृतत्सार्वधातुकयोदीर्घः, वाक्यस्य टेः प्लुतः** उदात्तः इत्यादिषु सूत्रेषु साक्षात् ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दाः पठितास्सन्ति। एभिसूत्रैर्विधीयमानो ह्रस्वादेशः, दीर्घादेशः प्लुतादेशश्च अचः स्थाने भवतीति । एवमेवान्यत्रापि बोध्यम्। प्रत्येकम् उदाहरणं यथा- **अतिरि, जीयते, आगच्छ कृष्ण ३ अत्र** गौश्चरति इत्यादि। **दिव उत् अष्टन् आ विभक्तौ** त्यदादीनाम इत्यादिभिः ह्रस्व-दीर्घादिविधानेऽपि न अच उपस्थितिः ह्रस्वादिशब्दमुच्चार्य तेषां विधानाभावादिति।

आद्यन्तौ टकितौ १.४.४६ टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः।

संस्कृतव्याख्या- अत्र पदद्वयम्। आदिश्च अन्तश्च इति आद्यन्तौ प्रथमान्तं पदम्। टश्च कश्च इति टकौ, टकौ इतौ यस्य तौ टकितौ इति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिसमासघटितं प्रथमान्तं पदम्। अत्र **यथासंख्यमनुदेशः समानाम्** इति सूत्रात् यथासङ्ख्यम् इत्यस्य पदस्य उपस्थितिर्भवति येन क्रमात् इत्यर्थो गृह्यते। इत्थम् टकारेत्संज्ञको यस्य ककारेत्संज्ञको यस्य स आगमी यथाक्रमम् तस्य आदेः अन्तस्य च अवयवो भवतीति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। **तद्यथा- छे च** इति सूत्रेण विधीयमाने तुकागमे ककारस्य इत्संज्ञा भवति तुक् इत्यस्यानुबन्ध लोपे ''त्'' इति शिष्यते अयं तुगागमशिष्टतवर्णः कित्वात् शिवत् छाया इत्यादौ ह्रस्वस्य अकारस्य अन्तावयवो भवति शिवत्, छाया श्चुत्वे च शिवच्छाया इति। एवमेव **''ङणोः कुक् टुक्शरि''** इत्यादौ ककास्येत्संज्ञया कुकागमः टुकागमश्च अन्तावयवो भवति। **'ङः सि धुट्'** इत्यादिस्थले टकारस्य इत्संज्ञकत्वात् टित्वात् सकारस्यादौ भवति तस्य च अवयवो भवतीति। किञ्चिदत्रावधेयम्- अत्र सूत्रे आद्यन्तौ इत्यस्य द्वन्द्वसमासोऽनुपपन्नः आद्यन्तपदयोः पृथक्-पृथक् अन्वयात् साहित्याभावात् तथापि टकितौ आद्यन्तौ इत्यर्थे समुदायस्य समुदायेऽन्वयात् साहित्यसत्वात् द्वन्द्वः। भाष्ये शास्त्रस्याभिष्टसिद्धये एवंविधसमासोऽपि स्वीकृतः।

मिदचोऽन्त्यात्परः १.२.४७

अच इति निर्धारणे षष्ठी। अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यै-वान्तावयवो मित् स्यात्

संस्कृतव्याख्या- मित् अचः अन्त्यात् परः इति सूत्रस्य पदविभागः। म इत् यस्य स मित् इति बहुव्रीहिसमासघटितं प्रथमान्तं पदम्, अच इति निर्धारणे षष्ठ्यन्तं पदम्, अन्त्यात् इति दिग्योगपञ्चम्यन्तं पदम् पर इति प्रथमान्तं पदम् अच इत्यत्रैकवचनम् जात्यभिप्रायेण। अच इत्यस्य निर्धारणे षष्ठीविधानात् अचां मध्ये योऽन्त्यः इत्यर्थो लभ्यते। इत्थं सूत्रस्यार्थो भवति यत् अचां (अच्समुदाये) मध्ये योऽन्त्य अच् तस्मात् परस्य अन्तावयस्य मकारेसंज्ञकः (मित) आगमः स्यादिति।

यथा- **पयांसि, पचन्ती, नन्दति** इत्यादौ नुमागमस्य मित्वात् अन्त्यात् अच परे भवति अन्त्यस्य चावयवो भवतीति। एवमेव रूणद्धि इत्यादावपि बोध्यम्।

षष्ठी स्थानेयोगा १.१.४१

अनिर्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थाने योगा बोध्या। स्थानं च प्रसङ्गः।

संस्कृतव्याख्या- परिभाषासूत्रम् इदम्। सूत्रेऽस्मि् पदद्वयम्। षष्ठी इति प्रथमान्तं पदम्, स्थानेयोगा इति स्थाने प्रसङ्गे वाचकतया योगो यस्याः सा इत्यर्थे निपातनात् सप्तम्या अलुकि प्रथमान्तं पदम्। स्थानमत्र प्रसङ्गः। शब्दस्य शब्देन सह त्रय एव सम्बन्धा भवन्ति आन्तर्यं, सामीप्यं प्रसङ्गश्च। एतेष्वर्थेषु प्रसङ्ग इत्यर्थो गृह्यते। अवयवादिषु अर्थेषु या षष्ठी सा निर्धारणषष्ठीति उच्यते। यत्र तादृशः सम्बन्धविशेषो निर्धारितो न भवति अर्थात् अनिर्धारितसम्बन्धविशेषे यस्या सा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या अर्थात् स्थान शब्द सम्बद्धा भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। षष्ठी श्रुतौ स्थाने इति

सप्तम्यन्तं पदम् उपतिष्ठत इति तात्पर्यम् तद्यथा- इको **यणचि** इत्यादौ इक इति षष्ठ्या स्थानमुच्यते। तस्मिन् प्रकृत्यर्थस्य इकः अन्वयो भवति तेन अचि परत इकः प्रसङ्गे यण् स्यादिति सूत्रस्यार्थः फलति।

कथं सूत्रे स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तमिति चेदत्रेदं **बोध्यम्,** स्थानशब्दस्य लोके आधारवाचकत्वे प्रसिद्धे षष्ठ्या स्थानार्थकत्वे प्रकृत्यर्थस्य निरूपकत्वेन अभेदेन वा अन्वये इकोऽधिकरणे यण् स्यात् इति इगधिकरणको यण् स्यादिति वा अर्थः स्यात् तेन इको निवृत्तिर्न स्यात्। एतेन विष्णुस्थानं वैकुण्ठम् इव इक् स्थानं यण् इत्येवार्थः तन्माभूत् तदर्थमिह उच्यते **स्थानमत्र प्रसङ्गः।** इत्थम् यथा दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम् इत्यादौ शरैर्दर्भा निवर्तन्ते तथैव इको यणचि इत्यादावपि यणादिभिः इगादयो निवर्तन्त इति।

स्थानेऽन्तरतमः १.१.५० प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात्।

यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्य बलीयः। (प. १४)

संस्कृतव्याख्या- स्थाने अन्तरतम इति सूत्रस्य पदच्छेदः। स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तम् अन्तरशब्दोऽत्र सदृशस्य पर्यायः अतिशयितोऽन्तरः अन्तरतमः तमप् प्रत्ययान्तः। एतेन स्थाने अर्थात् प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशो भवतीति सूत्रार्थः। अस्यायम्भाव एकस्य स्थानिन अनेकादेशप्रसङ्गे सति यः स्थानार्थगुणप्रमाणतः स्थानिना सदृशतमः स एवादेशो भवतीति। प्रत्येकमुदाहरणं यथा- **स्थानमान्तर्यस्योदहरणम् दध्यत्र,** अत्र तालुस्थानकस्य इकारस्य स्थाने तालुस्थानको यकारादेशः।

अर्थकृतान्तर्यस्योदाहरणम्- तृज्वत्क्रोष्टुः। अत्र कोष्टुशब्दस्य उकारन्तत्वात् अर्थसाम्यात् तृजन्त एव क्रोष्टु शब्द आदेशो भवति।

गुण आन्तर्यस्योदाहरणम्- वाग्घरिः। अत्र हकारस्य घोषनादसंवारमहाप्राण प्रयत्नकत्वात् कवर्गस्य घकार एव वर्ण आदेशो भवति घोषनादसंवारमहा-प्राणप्रयत्नसाम्यात्।

प्रमाणकृतान्तर्यस्योदाहरणं यथा- अमुष्मै, अमूभ्याम् इत्यादि, अत्र **अदसोऽसेर्दादुदोमः** इति सूत्रेण ह्रस्वस्य स्थाने ह्रस्य उकार दीर्घस्य च स्थाने दीर्घ ऊकार भवति ह्रस्वदीर्घप्रमाणसाम्यात्।

अत्रेदमाशङ्कते यत् **चेता स्तोता** इत्यादौ **चि तृ स्तु तृ** इत्यवस्थायाम् इकारस्य उकारस्य ह्रस्वप्रमाणात् **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इति सूत्रेण विधीयमानो गुणः प्रमाण अन्तर्यात् अकार एव कथन्न भवतीति। तत्परिहाराय परिभाषाम् उपस्थापयति- **यत्रानेकविधमित्यादिः।**

अस्येदं तात्पर्यं यत् यत्र स्थानार्थगुणप्रमाणान्तर्येषु एकादधिकम् (अनेकविधम्) आन्तर्यं प्राप्नोति तत्र स्थानकृतमान्तर्यं बलवत् भवतीति। एतेन इकारस्य एकारः, उकारस्य ओकारः गुणो भवति न तु अकारः स्थानभेदात्।

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य १.१.६६ सप्तमी निर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम्।

संस्कृतव्याख्या- तस्मिन् इति निर्दिष्टे पूर्वस्य इति सूत्रस्य पदविभागः। अत्र तस्मिन् इति पदं सप्तम्यन्तपदस्यानुकरणं विद्यते, इति पदम् पूर्वपदस्यार्थपरकत्वद्योतकम् अव्यय पदम्, निर्दिष्टे इति तस्मिन् इत्यस्य विशेषणं सप्तम्यन्तं पदम्, निःशब्दो नैरन्तर्यपरकः दिशिरुच्चारणक्रियः अर्थात् नैरनन्तर्येण उच्चारितस्य इत्यर्थः। तदेवाव्यवहितोच्चारितस्य इति तात्पर्यम्। इत्थम् **विध्यादिसूत्रे सप्तम्यन्तं पदमुद्दिश्य विधीयमानं कार्यं तत्सप्तम्यन्तपदाद् वर्णान्तरेण अव्यवहितेच्चारितस्य पूर्वस्य स्थाने भवतीति सूत्रार्थः।**

अस्यायम्भावः- इको यणचि इत्यादौ अचि इकः यण् स्यादित्यर्थे अचि इत्यत्र सप्तम्या वर्णान्तराधिकरणत्वस्यासंभवात् सति सप्तमी वर्तते। एतेन अचि सति इक यण् इत्यर्थेऽपि व्यवहितेऽव्यवहिते च इक

यण् प्राप्तौ अव्यवहित एव न व्यवहिते, पूर्वस्यैव भवति न परस्य इति नियमयितुं सूत्रमिदं वर्तते एतेन विध्यादि सूत्रेषु निर्दिश्यमानं सप्तम्यन्तपदमुद्दिश्यं विधीयमानं कार्यं तत्सप्तम्यन्तपदात् अव्यवहितपूर्वस्येव स्यादिति सूत्रार्थ:। तद्यथा- **इको यणचि** इत्यत्र अचि इति सप्तम्यन्तं पदमुद्दिश्य विधीयमानं यण् कार्यं तदच: अव्यवहित पूर्वस्यैव इक: स्थाने भवतीति।

सूत्रे तस्मिन् इत्यत्र तत् पदं न स्वरूपपरकं तथा स्वीकारे तु "**तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ**" इत्यादावेव प्रवर्तेत, तत्स्वरूपपठितत्वात् न तु इको यणचि इत्यादौ तन्माभूत् तदर्थमत्र तस्मिन् इति सप्तम्यन्तस्यानुकरणमिति। व्यवधानं चात्र वर्णान्तरकृतमेव न तु कालकृतम्, यतोहि **इको यणचि** इत्यादौ कालकृतस्य व्यवधानस्यापि अनेन सूत्रेणैव निरासे कृते संहिताधिकारस्य वैयर्थ्यत्वं स्यात्। एतत्सर्वं मनसि निधाय एव कथयति **मूले-सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्य वर्णान्तरेण अव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् इति।** इत्थं संहिताधिकारबहिर्भूतविधय: कालव्यवधानेऽपि संभवन्ति। सूत्रे पूर्वस्यैव इति विधाने **दध्युदकम्** इत्यादौ इकारस्यैव यण् भवति न तु उकारस्य स्थाने। अव्यवहितस्यैव (व्यवधानरहित स्यैव) इति कथनेन **अग्निचित्, सोमसुद्** इत्यादौ न भवति। तस्मात् पूर्वस्यैव अव्यवहितस्यैव इति सूत्रेणानेन नियम्यत इति।

तस्मादित्युत्तरस्य १.१.६७ पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम्।

संस्कृतव्याख्या- तस्मात् इति उत्तरस्य, इति सूत्रस्य पदविभाग:। तस्मात इति पञ्चम्यन्तपदस्यानुकरणम्, इति पदम् स्वरूपार्थबोधकम्। उत्तरस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्। अत्र पूर्वसूत्रात् निर्दिष्टे इत्यनुवर्तते। इत्थं विध्यादिसूत्रे पञ्चम्यन्तं पदमुद्दिश्यं यत्कार्यं विधीयते तत् पञ्चम्यन्तात् वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य स्यादिति सूत्रार्थ: सम्पद्यते। तथाहि **उद: स्थास्तम्भो: पूर्वस्य** इत्यादिसूत्रे पूर्वसवर्ण: उद: परस्य पूर्वस्य च उभयत्रापि प्राप्नोति, तत्र नियमयति पञ्चम्यन्तात् अव्यवहितस्य परस्यैवेति। सूत्रे परस्यैवेति कथनेन 'तिङ्ङतिङ:" इति सूत्रेण निघात उत्तस्यैव भवति **अग्नि मीले** इत्यादावेव, नतु ईले अग्निम् इत्यादौ। एवमेव अव्यवहितस्यैव भवति इति कथनेन उत्संस्थानम्, उत्संस्तम्भनम् इत्यादौ उद: स्थास्तम्भो: पूर्वस्य इति सूत्रेण पूर्वसवर्णो न भवतीति।

अलोऽन्त्यस्य १.२.५२ षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्त्यस्याल आदेश: स्यात्।

संस्कृतव्याख्या- अल अन्त्यस्य इति सूत्रस्य पदविभाग:। अल् इति प्रत्याहारो वर्णपर्यायवाचकं षष्ठ्यन्तं पदम्, अन्त्यस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्। अत्र **षष्ठी स्थाने योगा** इति सूत्रात् षष्ठी, इति स्थाने इति च अनुवर्तते। षष्ठी इत्यस्य प्रथमान्तस्य तृतीयान्ततया विपरिणाम: क्रियते। निर्दिष्टस्य इति पदमाक्षिप्यते। स्थाने इत्यन्तरं विधीयमान इति शेष:। इत्थं सूत्रस्यास्य अयमर्थो भवति यत्-

स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य विधीयमान आदेश: षष्ठीनिर्दिष्टस्य य अन्त्य अल् तस्य स्थाने स्यादिति। एतेन त्यदादीनाम इत्यनेन विधीयमान अकार अन्त्यस्य स्थाने भवति। सूत्रे स्थानषष्ठी इति कथनेन आर्धधातुकस्येड् वलादे: इति सूत्रेण विधीयमान इडागम: तृच: ऋकारात् पूर्वो न भवति। **अल:** इति कथनेन पदस्य इत्यधिकृतत्य **वसुस्त्रंसु- इत्यादि** सूत्रेण विधीयमान दत्वं परमानडुद्भ्याम् इत्यत्र अन्त्यस्य पदस्य स्थाने न भवतीति।

ङिच्च १.१.५३, अयमप्यन्तस्यैव स्यात् (सर्वस्य सू. ४५) इत्यस्यापवाद:

संस्कृतव्याख्या- ङकार इत् यस्य स ङित्। अलोऽन्त्यस्य इति सूत्रमत्रानुवर्तते। **षष्ठी स्थाने योगा** इति सूत्रात् षष्ठी, स्थाने इत्यनयोरनुवृत्ति:। इत्थम् ङकारेत्संज्ञको यो आदेश सोऽपि अन्त्यस्य अल: स्थान एव भवतीति सूत्रार्थ:। एतदेवोद्दिश्य उच्यते मूले- **अयमपि तथा।** ङिदपि अन्त्यस्य इत्यर्थ:। तद्यथा- अवङ्, तातङ्, अनङ् इत्याद्यादेशा उदाहरणम्। इदं सूत्रम्-अनेकाल् शित्सर्वस्य इत्यस्य अपवादभूतम् वर्तत इति।

अस्येदं तात्पर्यं यत् अनेकाल् ङित् यो आदेश: स ङित् सामर्थ्यात् अन्त्यस्य स्थान एव भवतीति।

आदेः परस्य १.१.५४ परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम्। अलोऽन्त्यस्य (सू.४२) इत्यस्यापवादः।

संस्कृतव्याख्या- परिभाषासूत्रमिदम्। अत्र पदद्वयम्। आदेः इति षष्ठ्यन्तं, परस्य इति च षष्ठ्यन्तं पदम्। अत्र षष्ठी इत्यनुवर्तते। **अलोऽन्त्यस्य** इत्यस्मात् अलः इत्यस्यापि अनुवृत्तिर्भवति। एतेन परस्य स्थाने विधीयमानं यत् कार्यं तत् तस्य (परस्य) आदेः अलः स्थाने भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तद्यथा- उदः **स्थास्तम्भोः पूर्वस्य** इति सूत्रेण विधीयमानः पूर्वसवर्णः इत्यत्र तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषासूत्रेण उदः परस्य स्था इत्यस्य स्थाने प्राप्नोति तत्र इदम् (आदेः परस्य इति) सूत्रं पञ्चम्यन्तात् विहितस्य स्था इत्यस्य आदेः वर्णस्य सकारस्य स्थाने एव पूर्वसवर्णः स्यादिति नियमयति। अतः पूर्वसवर्णः सकारस्यैव भवति। इत्थम् इदं सूत्रं **तस्मात् दित्युत्तरस्य** इत्यस्य शेषभूतं बोध्यम्। एतच्च **अलोऽन्त्यस्य** इत्यस्यापवादसूत्रम्। सूत्रे अलः इत्यनुवृत्या- ''द्विगता आपो यस्मिन्'' इत्यर्थे **'द्वयन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्'** इति सूत्रेण द्वि-अप् इति पान्तसमुदायस्य स्थाने ईकारादेशो न भवति अपितु अपः आदे, अलः अकारस्यैव स्थाने तेन द्वीपम् इति रूपं भवति।

अनेकाल्शित्सर्वस्य १.१.५५ स्पष्टम्। अलोऽन्त्यसूत्रापवादः। अष्टाभ्य औश् (सू. ३१२) इत्यादौ आदेः परस्य (सू. ४४) इत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यते।

संस्कृतव्याख्या- अत्र पदद्वयम्। अनेकाल्शित् इत्येकं प्रथमान्तं, सर्वस्य इति षष्ठ्यन्तं द्वितीयं पदम्। न एक अनेक, अनेकोऽल् यस्य स अनेकाल् इति नञ्तत्पुरुषगर्भबहुव्रीहिसमासः। शकार इत् यस्य स शित् अनेकाल् च शित् चेति समाहारद्वन्द्वे एकवचनान्तम् अनेकाल्शित् इति। इत्थम् अनेकाल (अनेकवर्णघटितः) आदेशः शिदादेशश्च सर्वस्य= सम्पूर्णस्य स्थाने भवतीति सूत्रार्थः। अत्र न कस्याप्यनुवृत्तिसंभवात् सूत्रघटितपदादेवार्थबोधात् कथयति मूले **स्पष्टम् इति।** अस्तेर्भू इत्युदाहरणम्। अत्रेदमाशङ्कते अस्तेर्भू इत्यस्य अस् धातोर्भू भवति इत्युक्ते सम्पूर्णस्यैव स्थाने आदेशः प्राप्नोति कथमिदं सूत्रमिति। तत्रोच्यते मूले-**अलोऽत्यसूत्रापवाद** इति। एवमेव ''अतो भिस् ऐस्'' इत्यनेन ऐसादेशोऽपि सम्पूर्णस्य भिस स्थाने भवतीति।

इदं सूत्रम् **अष्टाभ्य औश्** इत्यादौ आदेः परस्य इति परिभाषासूत्रेण प्राप्तस्य परस्य आदेशमपि परत्वात् बाधते। अस्येदं तात्पर्यं यत् **'अष्टाभ्य औश्'** इति सूत्रेण जश् शसोः स्थाने विधीयमान औश् इत्यादेश **अलोऽन्त्यस्य** इति परिभाषासूत्रेण अन्त्यस्य अलः स्थाने प्राप्नोति तं प्रबाध्य **तस्मादित्युत्तरस्य** इति सूत्रेण परस्य स्थाने प्राप्नोति तथा च तत्सूत्रशेषभूतेन आदेः परस्य इति सूत्रेण परस्य आदेः स्थाने प्राप्नोति। औश् इत्यत्र शकारस्य इत्संज्ञया शित्वात्, **आदेः परस्य** इति सूत्रापेक्षया परत्वात् तं प्रबाध्य सर्वादेशो भवति अष्टौ इति रूपं च भवति। एतदेव कथयति मूले **अष्टाभ्य औश् इत्यादौ आदेः परस्य इत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यत इति।**

इत्थं निष्कर्षत एवं वक्तुं शक्यते यत् यत्र **आदेः परस्य,** अनेकाल् शित्सर्वस्य च इत्युभयोः प्राप्तिप्रसङ्गः तत्र परत्वात् **'अनेकाल्शित् सर्वस्य'** अस्यैव सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति, यत्र च अनेकाल् शित्सर्वस्य विषयो न भवति तत्र **आदेः परस्य** इति सूत्रं प्रवर्तत इति।

स्वरितेनाधिकारः १.३.११

स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम्।

परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः। (प. ३९)

असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे (प. ५१)

अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः (प. ५१) निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः।

इति परिभाषा प्रकरणम्

संस्कृतव्याख्या- स्वरि----। स्वरितेन अधिकारः इति सूत्रस्य पदविभागः। अधिकारो नाम व्यापृतिः, विनियोगः। स्वरितेन इत्यत्र **इत्थं भूतलक्षणे** इति तृतीया, इत्थं स्वरितेन स्वरविशेषेण उत्तरत्रानुवृत्तिरूपव्यापार अधिकारो बोध्य इति सूत्रार्थः। अर्थात् यत्पदं शास्त्रकारेण स्वरितस्वरविशिष्टम् उच्चारितं तत् उत्तरसूत्रेषु अनुवर्तनीयमिति तात्पर्यम्। कियद्दूरमधिकार इति तु व्याख्यानेनैव अवगन्तुं योग्यः।

परनित्य----। इयं परिभाषारूपेण पठिता। व्याकरणे पूर्वपरनित्य-अन्तरङ्गअपवादरूपं पञ्चविधं शास्त्रं (सूत्रम्) प्रवर्तते। तत्र परादीनां मध्ये पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरशास्त्रं बलवद् भवतीति परिभाषार्थः। परिभाषायाम्- उत्तरोत्तरम् इत्यत्र **आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये** इति नियमेन द्वित्वम् कर्मधारयवदुत्तरेषु इति नियमेन च कर्मधारयवद्भावात् सुपो लुक्। इत्थम् पूर्वापेक्षया परस्य परापेक्षया नित्यान्तरङ्गपवादा, नित्यापेक्षयापि अन्तरङ्गापवादौ, अन्तरङ्गापेक्षापि अपवाद इत्येवं क्रमेण पूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरशास्त्रं बलवत् भवतीति फलितार्थः।

पूर्वापेक्षया परं बलवत् भवति- विप्रतिषेधे परं कार्यं मित्यनेन। तथाहि आदेः परस्य इत्यपेक्षया अनेकाल्शित् सर्वस्य बलवत्वम्। अष्टौ इत्युदाहरणम्। एवमेवान्यत्रापि। **परात् नित्यस्य बलवत्त्वस्योदाहरणं तुदति तुदादिभ्यः शः** इत्यस्य एवमेव रूधादिभ्यः श इत्यस्य बलवत्वे रूणद्धि इति। अत्र परमपि लघूपधगुणं प्रबाध्य **कृताकृतप्रसङ्गि नित्यम्** इत्यनेन नित्यत्वात् शश्नमौ भवतः।

परात् अन्तरङ्ग शास्त्रस्य बलवत्त्वस्योदाहरणं- उभयेदेव मनुष्याः इत्यादिः। अत्र 'उभये' इत्यत्र '**प्रथमचरम**' इत्यादिना सूत्रेण परमपि विकल्पेन सवर्णसंज्ञां बाधित्वा विभक्तिनिरपेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वात् **सर्वादीनि सर्वनामानि** इति सूत्रं प्रवर्तते, नित्यं सर्वनामसंज्ञा च भवति।

परात् अपवादशास्त्रस्य बलवत्त्वस्योदाहरणम्- परमपि अनेकाल् शित्सर्वस्य इति सर्वादेशं प्रबाध्य 'ङिच्च' इत्यन्तादेशः। दध्ना दध्ने इत्यादौ **अस्थि दधि** इत्यनेन अनङ्।

नित्यात्- अन्तरङ्गस्य बलवत्वस्य उदाहरणं यथा- ग्रामणिनी कुले अत्र नित्यमपि 'इकोऽचि नुम् विभक्तौ इति सूत्रेण नुमं बाधित्वा "**ह्रस्वो नपुंसके**" इत्यादिसूत्रेण ह्रस्वो भवति।

अन्तरङ्गात् अपवादस्योदाहरणं यथा- दैत्यारः श्रीशः इत्यादौ परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्व अन्तरङ्गत्वात् आद्गुण इति सूत्रेण गुणे यणि च प्राप्ते अपवादत्वात् सवर्णदीर्घो भवति। एवमेव उन्नयौ उन्नयः, सुल्वौ, सुल्वः इत्यादौ अन्तरङ्गत्वात् इयङि, उवङि च प्राप्ते अपवादत्वात् **एर**नेकाच इत्यनेन 'ओः सुपिः' इत्यनेन यण् भवति।

इदमत्रावश्यं बोध्यं यत्- **यदि अपवादोऽन्यत्र चरितार्थः** तर्हि अपवादोऽपि परेण **अन्तरङ्गेन च बाध्यत एव।** यथा अयजे इन्द्रम् ग्रामे इह इत्यादौ अन्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घो बाध्यते।

असिद्धं बहिरङ्ग..........। अन्तरङ्गनाम अल्पापेक्षम्। तस्य बलवत्वे बीजं बोधयितुम् इयं परिभाषा उपस्थाप्यते। अन्तरङ्गे शास्त्र प्रसक्ते बहिरङ्गशास्त्रम् असिद्धम्। (अविद्यमानम्) बोध्यमिति परिभाषायाः तात्पर्यम्। एतेन पचावेदम् इत्यादौ "एत ऐ" इत्यैत्वं न भवति। इयं परिभाषा 'वाह ऊठ्' इति सूत्रे पठिता।

अकृतव्यूहा- पाणिनीयाः पाणिनि शास्त्रमधिकृत्य अधीयाना (अध्येतारः) पाणिनिशिष्याः, अकृतव्यूहाः, न कृतोऽकृतः व्यूह (विशिष्टः ऊह तर्कः विनाशात्मको वा तर्कः) प्रकृतप्रत्ययविवेचनं यैः ते भवन्तीति। अर्थात् पाणिनीयशिष्या अकृतव्यूहा भवन्ति। अर्थात् तादृशं किमपि तर्कं न कुर्वन्ति येन लक्ष्यस्य (यन्निमित्तकं कार्यं भवति तस्य) विनाशः स्यात् इति भावः। अस्याः परिभाषाया उदाहरणम्-**सेदुषः इति।** अत्र आर्धधातुकस्येडवलादेः इति सूत्रेण वलादिलक्षण इद् न भवति तथा कृते इडागमनिमित्तस्य वकारस्य **वसोः सम्प्रसारणम्** इति सूत्रेण प्रसारणे कर्त्तव्ये निमित्तस्य विनाशःस्यादिति।

।। इति राजधरमिकृतया संस्कृतव्याख्ययासहितं परिभाषाप्रकरणं सम्पूर्णम्।।